

λογική σύστασις τῶν πετρωμάτων τοῦ Ἰσθμοῦ δὲν διέλαθεν αὐτοὺς, ὅσον ἡ ἐκτίμησις τῆς ἀπαιτηθη-
σαμένης διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου δαπάνης καὶ
τοῦ ἀναγκαιοῦντος διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτοῦ
χρονικοῦ διαστήματος· τοῦτο ὑπελόγιζον εἰς τρία
ἔτη, τὴν δὲ χρηματικὴν δαπάνην εἰς 11.000.000
φράγκων, ἐνῶ τὰ ἐξαχθησόμενα χῶματα ὑπερέβαι-
νον τὰ 11.000.000 κυβικὰ μέτρα.

Ἡ μελέτη αὕτη ἔδωκεν ἴσως ἀφορμὴν εἰς τὸν
τότε πρωθυπουργὸν Θρασύβουλον Ζαΐμην νὰ δημο-
σιεύσῃ τὸν περὶ τομῆς τοῦ Ἰσθμοῦ νόμον ΤΜΕ' τῆς
17 Νοεμβρίου 1869.

Δυνάμει τοῦ νόμου τούτου, τὸ δικαίωμα τῆς
διορύξεως τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου παρεχωρήθη
μετὰ 12 ἔτη διὰ βασιλικοῦ διατάγματος, δημοσιευ-
θέντος τὴν 18 Μαΐου 1881, εἰς τὸν στρατηγὸν Στέ-
φανον Τύρρ, ἐπίτιμον ὑπασπιστὴν τοῦ ποτὲ βασι-
λέως τῆς Ἰταλίας Βίκτωρος Ἐμμανουήλ, ὅστις
ἀμέσως ἀνέθεσεν εἰς τοὺς μηχανικοὺς του νὰ ἐξετά-
σῃ τὰ διάφορα σημεῖα, δι' ὧν θὰ ἐξετελείτο τα-
χύτερον καὶ δι' ἐλάχιστους δαπάνης ἡ διωρυγὴ τοῦ
Ἰσθμοῦ.

Μετὰ ἐπισταμένην τοπογραφικὴν καὶ γεωλογικὴν
μελέτην τοῦ ἐδάφους, οἱ μηχανικοὶ τοῦ στρατηγοῦ
Τύρρ ἀπεφάνθησαν, ὅτι ἡ θέσις ἦν ἐξέλεξεν ὁ Νέ-
ρων διὰ τὴν διέλευσιν τῆς διώρυγος, καίτοι ἀπαι-
τούσα μείζονα κυδισμόν, ἦτο καὶ σήμερον ἔτι ἡ
καταλλήλοτέρα ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν, παρουσιάζουσα
δύο κυρίως πλεονεκτήματα, τὸ εὐθύγραμμον καὶ
τὴν βραχύτητα, ἐξαχγοράζόμενα δι' ἐλάχιστης σχε-
τικῶς προσθέτου δαπάνης.

Τὴν χάραξιν τοῦ Ἰσθμοῦ εἶχε λοιπὸν ἐτοιμάσει
πρὸ δύο περίπου χιλιάδων ἐτῶν ὁ Νέρων, οἱ κύβοι
τῶν ἐκχωματισμῶν, ἀνερχόμενοι εἰς δέκα ἑκατομ-
μύρια κυβικὰ μέτρα καὶ ἡ δαπάνη τοῦ ὅλου ἔργου
ὑπελογίσθησαν ταχέως ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ὑπὸ τῆς
Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἐγκριθεῖσων διατομῶν, καὶ
μετὰ ἔντος ἀπὸ τῆς παραχωρήσεως, τὴν 8/20 Ἀ-
πριλίου 1882, ἀνελάμβανε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου
ἡ ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Τύρρ σχηματισθεῖσα διεθνὴς
ἐταιρία τῆς θαλασσίας διώρυγος τῆς Κορίνθου μὲ
μετοχικὸν κεφάλαιον τριᾶκοντα ἑκατομμυρίων φράγ-
κων ὑποδιαιρηθὲν εἰς ἐξήκοντα χιλιάδας μετοχάς.
αἵτινες ἐξεδόθησαν εἰς δημοσίαν ἐγγραφὴν καὶ ἐκ-
λύφθησαν πεντάκις.

Ἐκ τῶν 60.000 μετοχῶν

30.500	διετέθησαν ἐν Γαλλίᾳ
15.600	» Ἑλβετίᾳ
5.300	» Ἑλλάδι
3.000	» Ρουμανίᾳ
2.000	» Ἰταλίᾳ
3.600	» εἰς διάφορα ἄλλα κράτη.

Κατὰ τοὺς τότε ὑπολογισμοὺς τῆς ἐταιρίας τὸ
κεφάλαιον τοῦτο ἤρκει πληρέστατα ὅχι μόνον διὰ
τὰς δαπάνας τῆς κυρίως ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου,
ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν διαμέσων τόκων
(πρὸς 5%) τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου μέχρι τῆς
ἀποπερατώσεως τῆς διώρυγος, ὑπολογιζομένου τοῦ
χρόνου εἰς 12 ἔτη.

Συγχρόνως ἀντιτίθετο ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἔργων ἐρ-

γολαδικῶς, ἀντὶ τιμήματος 24.600.000 φρ. ὀρι-
σθέντος κατ' ἀποκοπὴν, εἰς δύο ἐν Παρισίοις ἐδρευ-
ούσας ἐταιρίας, αἵτινες κατόπιν συνεχωνεύθησαν εἰς
μίαν μόνην, τὴν «Ἑταιρίαν θαλασσίων ἔργων καὶ
οἰκοδομῶν»· αὕτη ὤφειλεν ἐντὸς τετραετοῦς προ-
θεσμίας νὰ περατώσῃ τὴν Διωρυγὰ μετὰ τῶν ἀνα-
γκαίων παραρτημάτων αὐτῆς καὶ παραδῶσῃ συμ-
φώνως πρὸς τὸν νόμον κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1887.

Τὰ ἐγκαίνια τῶν ἔργων ἐτελέσθησαν ἐπισημως
τὴν 22 Ἀπριλίου (4 Μαΐου) 1882 παρουσίᾳ τοῦ
βασιλέως καὶ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῆς Ἑλ-
λάδος.

[Ἐπεται τὸ τέλος]

Π. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

BYZANTINΗ ΤΕΧΝΗ⁽¹⁾

ΙΑ'.

Ἐὰν ἡ γραφικὴ ἐτήρησε σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν
μητέρα αὐτῆς τὴν ἀρχαίαν τέχνην παραλαβοῦσα
ἐξ αὐτῆς ἀρετάς τινας, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὁμως τῶν
βυζαντινῶν διεξεύχθη σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν ἀπὸ
τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πλὴν τῶν στηλῶν
οὐδὲν ἄλλο τηρήσασα. Ὁ κύριος χαρακτήρ τῆς ἐλ-
ληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, ἡ
εὐθεία γραμμὴ, ἡ δὲ καθαρότης καὶ ἡ ἀπλότης τῶν
γραμμῶν εἶνε τὰ πλεονεκτήματα ἐφ' οἷς ἐναθρύ-
νεται αὕτη. Ὁ δῶριος, ὁ ἰώνιος καὶ ὁ κορίνθιος
ῥυθμὸς διατρέφουσιν μὲν ἀπ' ἀλλήλων, καὶ ἕκαστος
αὐτῶν φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς φυλῆς ὑφ' ἧς ἐπε-
νοήθη, ἀλλ' ἅπαντες τηροῦσι τὸν κοινὸν κανόνα
τῆς καθαρότητος καὶ ἀπλότητος τῶν γραμμῶν.
Ἀπ' ἐναντίας, ἡ ἐν Βυζαντίῳ ἀναπτυχθεῖσα ἀρχι-
τεκτονικὴ ἐτράπη ἀλλοίαν ὁδόν· αὕτη παρεδέχθη,
ὡς γενικὸν κανόνα, τὴν καμπύλην γραμμὴν ἀντὶ τῆς
εὐθείας, καὶ ἀντὶ τῆς ἀπλότητος τὴν ἐπ' ἄπειρον
καὶ κατὰ κόρον ποικιλίαν. Οἱ ῥωμαῖοι ἀρχιτέκτονες
πρῶτοι ἐτροποποίησαν τὴν ἐλληνικὴν ἀρχιτεκτονικὴν
καταταμόντες τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν τῶν θριγκῶν
καὶ εἰσπαγόντες τὴν ἀψίδα, ἣτις ὑπῆρξε τοῦ λοι-
ποῦ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν ῥωμαϊκῶν οἰκο-
δομημάτων. Πρὸ τῆς θεμελιώσεως τῆς Κωνσταντι-
νουπόλεως ἡ ῥωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶχεν ἤδη ὑπο-
στῇ ἀλλοιώσεις τινάς, ὡς δ' εἶνε γνωστόν, τὸ ἐν
Σαλῶνις τῆς Δαλματίας τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀνάκ-
τορον ἀνεμίμνησκε μᾶλλον τὰς κατοικίας τῶν ἀσια-
νῶν ἡγεμόνων ἢ τὰς τῶν Καيسάρων⁽²⁾. Οἱ βυζαν-
τινοὶ ἐπῆλθον εἴτα ὅπως ἐκδηλώσωσι τορύτερον τὴν
ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ ἀνατολικὴν ἐπιρροήν. Οὗτοι οὐ
μόνον παρεδέχθησαν τὰς ἀψίδας, ἃς ἐστήριζαν ἀμέ-
σως ἐπὶ λεπτοτάτων κιόνων, ὅπερ παρατηρεῖται
καὶ ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Μαρκελλοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ
τῆς ἐπινοίας πολυτρόπων συνδυασμῶν τῶν τε θόλων
καὶ ἡμιθολίων, ἐπέφερον τὴν τελευταίαν πληγὴν εἰς
τὴν εὐθύγραμμον τῶν ἐλλήνων ἀρχιτεκτονικὴν.
Ἰδίως ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἡ ἀσιατικὴν ἔχουσα

1 Τέλος· ἴδε σελ. 307

(2) Texier.

τὴν καταγωγὴν ἀρχιτεκτονικὴ προσέλαθε τὴν ἐπίσημον αὐτῆς καθιέρωσιν διὰ τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἁγίας Σοφίας, ναοῦ μεγίστου κατὰ τὸ ὕψος καὶ τὸ εὖρος. Ἐκτοτε ὁ ναὸς οὗτος ἐγένετο ὁ τύπος τῶν ἀπανταχοῦ τοῦ κράτους ἐγειρομένων ἐκκλησιῶν. Τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ, ἡ τόλμη μεθ' ἧς ἀνηγέρθη, καὶ ἡ πολυτέλεια μεθ' ἧς διεκοσμήθη ἐσωτερικῶς ἐξήγειρον τὸν θαυμασμόν τοῦ τότε κόσμου, καὶ ἐπέβαλον τοῖς πᾶσι τὴν μίμησιν. Οὐ μόνον ἡμιλλῶντο νὰ οἰκοδομῶσιν ἐκκλησίας κατὰ τὸν ῥυθμὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας Σοφίας, ἀλλὰ καὶ ν' ἀφιερώσιν αὐτὰς εἰς τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐν Τραπεζοῦντι σώζονται εἰσὶν λαμπραὶ ἐκκλησίαι φέρουσαι τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Σοφίας. Τὸ ἐν Ρώμῃ Πάνθειον δὲν ἐξέπληξε τοὺς συγχρόνους ὅσον ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Σοφίας, οὔτε ὁ θόλος αὐτοῦ ἔσχεν ἐνθουσιώδεις μίμητάς. Ἄλλως τε ὁ θόλος τοῦ Πανθίου, εἰ καὶ μέγας, ἐρείδεται ἐπὶ κυκλικῷ τοίχῳ, ὅπερ οὐδόλως ἐκπλήττει τὴν φαντασίαν ὅσον ὁ μικρότερος θόλος τῆς ἁγίας Σοφίας, ὅστις διὰ τῆς παρεμβάσεως τῶν σφαιρικῶν τριγώνων στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων μεγίστων ἀψίδων, ἀποτελουσῶν ἰσόπλευρον τετράγωνον⁽¹⁾. Ὁμοίως τοιοῦτος θόλος παρουσιάζεται καθ' ὅλα τέλειος ἐν ταῖς θέρμαις τοῦ Καρακάλα ὡς ἀναφέρει ὁ κ. Texier. Οὗτος λέγει ὅτι οἱ μεταγενέστεροι κατεσκεύασαν αὐτὸν μεγαλύτερον καὶ πολυτελέστερον, ἀλλ' οὐδὲν προσέθηκαν ἴδιον.

Παρατηρητέον ἐνταῦθα ὅτι, ἐνῷ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐστρέφοντο πρὸς τὴν Αἴγυπτον, οἱ βυζαντινοὶ ἐστρέφοντο πρὸς τὴν μέσσην Ἀσίαν, ὅπως ἐκεῖ ἀντλήσωσι τὰς ἀρχὰς τῆς τέχνης των. Ὡς οἱ πρῶτοι παρέλαβον τὰ πρῶτα σπέρματα τῶν περιστύλων ναῶν των ἐκ τῆς Αἰγύπτου, οὕτω καὶ οἱ βυζαντινοὶ παρέλαβον τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν θόλων τῶν ἐκκλησιῶν των ἀπὸ τῆς Ἀσίας. Ἄλλως τε ἡ Αἴγυπτος τῶν Φαραῶνων δὲν ὑπῆρχεν, αἱ δὲ ἰδέαι τῆς κεντρικῆς Ἀσίας μετεβιβάζοντο καὶ διεδίδοντο φυσικώτερον τῇ μεσολαβήσει τῶν ἐλλήνων οἰκητόρων τῆς μικρᾶς Ἀσίας. Οὕτω, ἡ βυζαντινὴ τέχνη, προσλαμβάνουσα ὁσημέραι ἀνατολικώτερον χαρακτῆρα, ἀπεχωρίσθη τέλειον καὶ ἀπὸ τῆς προκατοχοῦ ῥωμαϊκῆς, ἡ δὲ βυζαντινὴ ἐκκλησία οὐδὲν ὀρεῖται εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Ρωμαίων. «Ἡ ἀδριατικὴ θάλασσα, παρατηρεῖ ὁ Αὔγουστος Σωαζύ, εἶνε ἡ φυσικὴ γραμμὴ, ἡ διαχωρίζουσα τὰς δύο τέχνας. Ἐν αἷς χώραις λαλοῦνται αἱ λατινικαὶ γλώσσαι ἐπεκράτησεν ἡ ἀπὸ τοῦ ὀργανωτικοῦ πνεύματος τῶν Ρωμαίων παραχθεῖσα οἰκοδομικὴ μέθοδος· ἐν ἐκείναις δὲ ἐνθα λαλεῖται ἡ ἑλληνικὴ, ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ τέχνη ἔλαβον μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀνατολικὴν χροιάν. Ἐκεῖ ἀρχεται νέος κόσμος κατὰ τὸ ἥμισυ ἑλληνικὸς καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ ἀνατολικός, κόσμος σθεγγόμενος ἐλληνιστί, ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀναπαράγει ἑλληνικοὺς τύπους τροπολογουμένους ὑπὸ τῶν ἀσιατικῶν ἐπιδράσεων. Ἡ Ρώμη, (ἐξακολουθεῖ λέγων ὁ αὐτός) παρεκώλυσε καὶ κατεπίεσε τὸν ἀνατολικὸν βίον, ἀλλ' ἡ πτωσίς

αὐτῆς ἀπέδωκεν εἰς αὐτὴν τὴν Ἀνατολήν. Ἡ τέχνη τότε καὶ ἡ κοινωνία ἀναλαβοῦσαι ἐλευθερωτέραν πτῆσιν, εἰσέδυσαν εἰς ἀνερευνήτους ἀτραπούς. Τούτῃθεν διὰ μὲν τὴν κοινωνίαν ἐγεννήθη νέα μορφή πολιτισμοῦ, διὰ δὲ τὴν τέχνην παρήχθη ἀρχετύπος ῥυθμὸς, καὶ οὗτος εἶνε ἡ βυζαντινὴ τέχνη. (1)

IB'.

Παραβάλλοντες ἤδη τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὑψίστη ἐκφρασις τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Σοφίας, πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τὴν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Νεῖλου γεννηθεῖσαν, εὐρίσκωμεν ἀξιοπαρατήρητον τινὰ ἀντίθεσιν. Ἐνῷ ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐπέδιωσε τὸ κενόν, καὶ ἀνήγειρεν ἐπὶ τῶν ἀνεωγμένων ἀψίδων τῆς τοῦς μετεώρους αὐτῆς θόλους, ἡ αἰγυπτία τέχνη ἐνησιμένιζε καὶ ἐνετύρα εἰς τὸ πλήρες, κατατάσσουσα, ὡς ἐν πεσσευτήρῳ, τοὺς παχείς καὶ πολυαριθμοὺς αὐτῆς κίονας. Ἡ ὑπόστυλος αἰθουσα τοῦ πελωρίου ἐν Κερνάκ ναοῦ, ὃν πρὸ ἐννεακαίδεκα ἑκατονταετηρίδων περιέγραψεν ὁ Διόδωρος καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Ckauspollion, ἔχουσα μῆκος ἑκατὸν δύο μέτρων καὶ πενήκοντα ἐνὸς εὖρος, περιέχει ἑκατὸν τριάκοντα τέσσαρας ὀγκωδεστάτους κίονας, οἵτινες ὑποβαστάζουσι τὴν βαρεῖαν τοῦ ναοῦ ὀροφήν. Τὸ μεταξύ δύο παρακειμένων κίωνων διάστημα δὲν υπερβαίνει τὴν διάμετρον ἐνὸς αὐτῶν, ὥστε τὸ ἐν τρίτον περίπου τῆς μεγίστης ἐκείνης αἰθούσης πληροῦται ἐκ τοῦ ὄγκου τῶν πολυαριθμῶν αὐτῆς κίωνων. Ἀναλογιζόμενοι νῦν τὸ μέγα κενόν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ἔνω τοῦ ὁποίου ὡς διὰ χρυσῆς ἀλύσου ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀναρτᾶται ὁ μέγιστος θόλος, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Προκοπίου, θέλομεν πεισθῆ περὶ τῆς ὑπαρχούσης ἀντιθέσεως μετὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῆς τῶν Αἰγυπτίων. Ἀλλὰ καὶ ἑτέρα καταφανὴς ἀντίθεσις ὑπάρχει μετὰ τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης. Ἐν ταῖς μυριάσιν τῶν αἰγυπτιακῶν κοιταναγλύφων καὶ ἀναγλύφων, οὐδέποτε ἀπαντῶσι κεφαλαὶ παριστάμεναι κατὰ πρόσωπον, ἀλλὰ πάντοτε κατὰ κρόταρον. Τὸναντίον ἐν ταῖς βυζαντιναῖς γραφαῖς σπανιώτατα ἀπαντῶσι κεφαλαὶ κατὰ κρόταρον ἐξωγραφημένοι, ἀλλὰ πάντοτε παρουσιάζουσιν ἢ ὁλόκληρον τὸ πρόσωπον ἢ δεικνύουσιν αὐτὸ κατὰ τὰ τρία τέταρτα.

II'.

Εἰ καὶ ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Σοφίας ἐγένετο ὁ τύπος τῶν μετὰ ταῦτα ἀπανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ Ἑλλάδος ἐγειρομένων ἐκκλησιῶν, οἱ ἀρχιτέκτονες ὁμῶς δὲν ἀπεκδύθησαν τοῦ δικαίωματος τοῦ νὰ ἐπιφέρωσι τροποποιήσεις τινὰς εἰς τὸ ἀρχικὸν σχέδιον. Ἀντὶ ν' ἀπομιμῶνται αὐτὸ δουρικῶς διερρυθμίσαν αὐτὸ πολλαχῶς, ἡ κυριώτερα δὲ τῶν ἐπενεργησάντων τούτων τροποποιήσεων ὑπῆρξεν ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν θόλων καὶ ἡ προσθήκη τῶν στηριζόντων τοὺς θόλους ὀκταέδρων τυμπάνων. Ἐπ' αὐτῶν τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκτίσθησαν ἐκκλησίαι παραλ-

(1) Ἡ διάμετρος τοῦ θόλου τῆς ἁγίας Σοφίας εἶνε 32 μέτρων ἐνῷ ἡ τοῦ Πανθίου διάμετρος εἶνε 43 μέτρων, δηλαδή κατὰ ἑνδεκα μέτρα μεγαλύτερα.

(1) Auguste Choisy, de la construction des voûtes. Ἰδε καὶ Gazette des Beaux-arts.

λάσσουνται τοῦ διαγράμματος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, κυρίως ὁμοῦς ἀπὸ τῶν χρόνων Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὅτε ἐκτίσθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου (¹), ἔχων τρεῖς θόλους ἐπὶ τῆς στέγης στηριζομένους ἐπὶ ὑψηλῶν ὀκταέδρων τυμπάνων, ἐγένετο κοινὴ ἡ χρῆσις τοιούτων θόλων. Τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς ἁγίας Σοφίας, εἴτε διὰ τὸ δυσχερὲς τῆς ἐκτελέσεως τοῦ μεγάλου θόλου τῆς, εἴτε διότι οἱ ἐπὶ τῶν τυμπάνων μεταρσιούμενοι θόλοι ἐφαίνοντο ἐξωτερικῶς κομψότεροι, ἐγκατελείφθη ἐν μέρει ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἀρχιτεκτόνων. Ἐπενόησαν ὁμοῦς νὰ καλλύνωσι τὸ τύμπανόν των αὐτοί, ἀνείξαντες ἐν ἐκάστη ἔδρᾳ διδύμους ἢ ἀπλᾶς θυρίδας, χορηγούσας ὥς μὲν ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἐλαφρότατα δὲ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ τυμπάνου ὄψιν. Ἐν ἀρχῇ τὸ τύμπανον ἦτο ταπεινόν, ἀλλὰ βαθμηδὸν ὑψούτο ἀκατασχέτως, μίχρισον ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἔφθασεν εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦ ὕψους του σημεῖον. Ὁ ναὸς ἐκεῖνος διακρίνεται πάντων τῶν λοιπῶν βυζαντινῶν ναῶν διὰ τὸ ἰδιόρυθμον τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς του. Ὁ κεντρικὸς αὐτοῦ θόλος φέρεται ἐπὶ ὑψηλοτάτου ὀκταέδρου τυμπάνου, κεκοσμημένου πολυτελῶς διὰ σειρῶν πλίνθων πολλαπλῶς παρεντιθεμένων περὶ τὰς μονοθυρίδας αὐτοῦ. Ἄλλως τε ὁ θόλος ἐκεῖνος ἐξακνίζεται ἐκ τοῦ ὕψους τοῦ τυμπάνου, τοῦ χρησιμεύοντος ὡς βάσις αὐτοῦ. Εἰς τὰς τοιαύτας ἐκκλησίας ὁ θόλος δὲν διακρίνεται ἀπὸ τοῦ τυμπάνου διὰ τοῦ συνήθους θρησκ. ἀμρότερα δὲ ταῦτα, ὅτε θόλος καὶ τὸ τύμπανον συμπλέκονται, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τῆς τῶν ἀψίδων τοῦ τυμπάνου εἰσβολῆς ἐντὸς αὐτῆς τῆς περιφερείας τοῦ θόλου. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ἐκτίζοντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκκλησίαι ἔχουσαι μικρὰς διαστάσεις, καὶ τοιαῦται εἶναι ἅπασαι αἱ ἐν Ἀθήναις σωζόμεναι βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, πλὴν τῆς τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, ἧς ὁ θόλος εἶνε παρεμφερὲς τοῦ θόλου τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ φέρεται ἐπὶ ταπεινοῦ τυμπάνου.

Τινὲς ἔψεξαν τοὺς θόλους τούτους, ἰσχυρίζομενοι ὅτι δὲν συναρμολογοῦνται ἀκριβῶς πρὸς τὸ λοιπὸν οἰκοδόμημα, ἀλλ' ὅτι φαίνονται ὡς τι παρεῖσακτον αἰετὸς πρόσθετον. Τοιαύτη μορφή εἶνε μὲν δικαία, ἀλλὰ νομιζομένη, ὅτι ὁσάκις ἐν μέσῳ τετραγώνου οἰκοδομήματος ὑψοῦται ὁ ἐπὶ τυμπάνου ἐπιφερόμενος θόλος, ἐκλείπει τὸ ἀνωτέρω ἄτοπον. Ἡ ὀλίγον ἀπέχουσα τῶν Ἀθηνῶν, εὐμορφη ἐκκλησιὰ λεγόμενη, ἡ μικρὰ καὶ ἔρημος νῦν, ἔχει τοιαύτας ἀναλογίας, ὥστε παρουσιάζει σύνολόν τι εὐρυθμον καὶ κανονικόν, ὅπερ δικαιολογεῖ, τοῦτο τοῦλάχιστον, τὴν ἐπωνυμίαν αὐτῆς.

ΙΔ'.

Ἐξωτερικῶς αἱ πρῶται βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι στεροῦνται οἰοῦντοτε ἀρχιτεκτονικοῦ κόσμου. Μόνον διὰ τῆς τῶν πλίνθων συνδρομῆς, τασσομένων κατὰ καμπύλας ἢ καθ' ὀριζοντίους γραμμάς, διακόπτεται ἐνίοτε τὸ κενὸν τῶν τοίχων αὐτῶν. Ὁ ναὸς μάλιστα τῆς ἁγίας Σοφίας εἶνε πάντῃ γυμνός

ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων, ἅπασα δὲ ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ καλλονὴ συνίσταται εἰς τὴν ἀρμονίαν τῶν μεγάλων του γραμμῶν, ὥστε καὶ κατὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ὁ ναὸς ἐκεῖνος ἑτέραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἥτις περιεποιήθη ἐπὶ μᾶλλον τὴν ἐξωτερικὴν τῶν ναῶν διακόσμησιν. Ἄλλως τε ἡ διαφορὰ αὕτη ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ διαφοροῦ προορισμοῦ ἐκάστου αὐτῶν. Οἱ ναοὶ τῆς πολυθείας ἦσαν κυρίως ὠρισμένοι εἰς κατοικίαν τοῦ θεοῦ. Τὰ πλήθη κατὰ τὰς μεγάλας τελετὰς παρέμενον ὑπὸ τὰς ἐξωτερικὰς στοὰς τοῦ ναοῦ. Ἀπ' ἐναντίας ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία, ὡς δηλοῖ καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα, ἦτο οἰκοδόμημα ἐντὸς τοῦ ὁποίου συνήρχοντο οἱ πιστοὶ ἵνα τελῶσι τὰ τῆς θρησκείας των, καὶ αἱ θρησκευτικαὶ αὐτῶν τελεταὶ διήρκουν ἐπὶ πολλὰς ὥρας. Ἐνίοτε μάλιστα καὶ ὁλονυχτίας διέμενον ἐντὸς προσευχόμενοι καὶ ἄδοντες. Ἦτο ἄρα φυσικὸν νὰ καταβάλλωσιν οἱ βυζαντινοὶ πλείοτερον ἐπιμέλειαν περὶ τὴν ἐσωτερικὴν τῶν ἐκκλησιῶν των λαμπρότητα, ὀλιγορουῦντες τὴν ἐξωτερικὴν. Βραδύτερον ὁμοῦς ἐδείκνυνον πλείοτερον μέριμναν εἰς τὴν διὰ μαρμάρων πολυτελεστέραν κατασκευὴν τῶν διδύμων θυρίδων, ἃς ἤνοιγον εἰς τὰς τρεῖς συνήθως κόγχας, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ θόλου καὶ εἰς ἄλλα τοῦ ναοῦ μέρη.

Προσέτι ἐκ τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν ὑπηγορεύθησαν αἱ διαφοροὶ τῆς ἐκκλησίας διαίρεσεις. Οὕτω, χάριν τῶν κατηγουμένων εἰσέτι χριστιανῶν, ἐπενεόθησαν οἱ νάρθηκες. Ἐπειδὴ δὲ ἀπηγορεύετο ἡ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνάμιξις τῶν φύλων, ἐπενεόθη τὸ γυναικεῖον. Τούτου ὁμοῦς μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐγένετο χρῆσις, διότι ἐν ταῖς τῶν δυτικῶν ἐκκλησίαις δὲν ἐθεωρήθη ἀναγκαία ἡ τῶν φύλων διάκρισις. Τινὲς φρονοῦσιν ὅτι ὁ ἐπὶ τῶν κιονοκράνων προσεπιτιθέμενος ἐκεῖνος ἄχαρις κύβος, (dosseret), ὅστις ἀποτελεῖ ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐπενεόθη ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ μηχανώσιν ἐπ' ὀλίγον τοὺς κίονας, οὓς ἐλάμβανον ἐξ ἄλλων κτιρίων, ἵνα καταστήσωσιν αὐτοὺς χρησίμους εἰς τὸ νέον οἰκοδόμημα.

ΙΕ'.

Τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν βυζαντινῶν τέχνην κατατάσσουσι συνήθως εἰς τρεῖς κυρίως περιόδους. Γνώρισμα τῆς πρώτης περιόδου εἶνε ἡ Βασιλική, ἥτις, πλάσμα οὖσα τῶν Ἑλλήνων, ἐτελειοποιήθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, καὶ ἐτροποποιήθη ἀκολούθως πρὸς χρῆσιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας (¹). Ἡ περίοδος αὕτη τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀρχεῖται ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς τετάρτης ἐκατονταετηρίδος καὶ προβαίνει μέχρι τοῦ ἡμίσεος τῆς πέμπτης, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Κατὰ τὸν ῥυθμὸν τοῦτον τῆς πρώτης περιόδου ἐκτίσθη ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου καὶ ἄλλαι ἐν Ρώμῃ.

(¹) Κατ' ἀρχὰς ἡ Βασιλικὴ ἐχρησίμευεν ὅπως συνέρχονται οἱ πραγματευόμενοι ἐν τῷ αὐτῷ. ἦτο δὲ τι προσόμοιον τῶν ἡμετέρων χρηματιστηρίων· ἐχρησίμευε δὲ συνάμα καὶ εἰς δικαστήριον τὸ ὁποῖον διέλυε τὰς ἀναφυόμενας διαφοράς· ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐξέπρωτόπει τὸ δικαστήριον τὴν ἐξουσίαν τοῦ βασιλέως, ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα βασιλική.

(¹) Κατ' ἄλλους εἶνε ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Θεωδώρου.

Ἡ δευτέρα περίοδος ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ ἐκ πλίνθων θόλος ἀντικατέστησε τὴν ἐκ ξύλου ὀροφήν, τὴν ξυλότρουλλον λεγομένην ὑπὸ τινων χρονογράφων. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ θόλος κατεσκευάσθη ἥκιστα κυρτός, ἄνευ δὲ τυμπάνου ἐπεκράτητο ἀμέσως ἐπὶ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων, τῶν πληρούντων τὰς ὑπὸ τῶν ἀψίδων σχηματιζομένας γωνίας, καὶ ὑψοῦτο ἀκριβῶς ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἐκκλησίας. Τὸ τόξον στρέφεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων, καὶ τέλος ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀφισταμένη τῆς ῥωμαϊκῆς, ἄρχεται λαμβάνουσα ἴδιον χαρακτῆρα. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἄρχεται ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς ἑκτῆς ἑκατονταετηρίδος καὶ χωρεῖ ἀκμάζουσα μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ὀγδόης. Ἡ ἐκκλησία Σεργίου καὶ Βάκχου καὶ ἡ τῆς ἁγίας Σοφίας εἶνε τὰ κάλλιστα τῆς περιόδου ταύτης δείγματα. Ἡ ἐν Ραβέννῃ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Βιταλίου ἐκτίσθη κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ναοῦ τοῦ Σεργίου καὶ Βάκχου. Ἐν τοῖς ναοῖς τῆς περιόδου ταύτης οὐδεμία παρατηρεῖται ἐξωτερικὴ διακόσμησις.

Ἡ τρίτη περίοδος ἄρχεται ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ὀγδόης ἑκατονταετηρίδος καὶ λήγει περὶ τὰ μέσα τῆς πεντεκαίδεκάτης. Κατὰ τὴν τρίτην ταύτην καὶ τελευταίαν περίοδον ἡ τέχνη ἤκμασεν ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα καὶ ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐνάτην, δεκάτην καὶ ἐνδεκάτην ἑκατονταετηρίδα. Ἡ βυζαντινὴ τότε ἐκκλησία προσέλαβε σχῆμα καὶ διακόσμησιν ἰδίαν, κύριος δὲ χαρακτὴρ αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ κεντρικὸς θόλος μετὰ τυμπάνου, κοσμουμένου διὰ διδύμων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θυρίδων. Τὸ τύμπανον τοῦτο στηρίζεται ἐσωτερικῶς ἐπὶ τεσσάρων λεπτοτάτων κιόνων καὶ δεσπόζει τοῦ λοιποῦ οἰκοδομήματος. Αἱ τρεῖς κόγχαι κοσμοῦσι πάντοτε τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ γυναικεῖον, τὸ ὁποῖον προτοῦ ἐξετείνετο ἐν ἀμφοτέραις ταῖς πλευραῖς τοῦ ναοῦ, ἤδη περιορίζεται μόνον ἄνω τοῦ νάρθηκος. Αἱ ἐκκλησίαι ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσιν ἐξωτερικῶς κόσμον τινά, τὰ δὲ μουσεῖα καὶ αἱ ὑπερβολαὶ ἐκ πλίνθων ὀπτῶν εἴτε ἐκ μαρμάρων ἀποτελοῦσιν ἤδη τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν διακόσμησιν. Ἐνίοτε, ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἐκκλησιῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς περιόδου ταύτης, ἀπαντῶσιν ὑδρογραφία τινὲς καὶ ἀνάγλυφοι μορφᾶι ἁγίων (!).

Ἡ περίοδος αὕτη εἶνε καὶ ἡ τελευταία τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οὔτε μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων ὑποδούλωσιν τοῦ γένους ἦτο δυνατὴ οἰαδήποτε τῶν διαφορῶν τῆς τέχνης κλάδων ἐξέλιξις. Οὐδὲν ἦττον ἐν μιᾷ τῆς ἑλληνικῆς γῆς γωνίᾳ, ἐνθα ἡ δηλητηριώδης πνοὴ τῆς τουρκικῆς βαρβαρότητος δὲν ἡδυνήθη νὰ εἰσχωρήσῃ ὅπως στειρεύσῃ πᾶσαν εὐφυΐαν, ἀνεφάνη προσπάθεια τις πρὸς μεταρρύθμισιν τῆς ἐκχυδαισθείσης θρησκευτικῆς γραφικῆς. Ἐννοοῦμεν τὰς νήσους ἐκεῖνας, αἵτινες ἐπὶ αἰῶνας ὀλοκλήρως ἀπετέλεσαν μέρος τοῦ ἐνετικοῦ κράτους, καὶ ἐτήρησαν συνεχεῖς μετὰ τῆς πρωτεύουσας αὐτοῦ σχέσεις. Ἐκεῖ ἐν τε τῇ Κρήτῃ καὶ ταῖς ἰονίοις νή-

σοις ἐγεννήθη ὁ ἰταλοβυζαντινὸς ρυθμός, ἡ τελευταία μορφή ἣν ἔλαβεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἥτις ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἐδέσποσεν ἐφ' ὅλης τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐπὶ μέρους τινὸς τῆς Δύσεως.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Ο ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ'

ΔΙΗΓΗΜΑ

Ποτὲ δὲν εἶχεν ἴδῃ τὸν ἄνδρα τῆς οὕτως ἀπέλιπιδας.

Ἐννόησεν ὅτι ἡ καταστροφὴ τῶν θά ἦτο μεγάλη, ἀλλ' ἡ φαντασία τῆς δὲν προσήγγισε τὴν πραγματικότητα τὴν σκληράν. Ὅτι εἶναι πτωχοί, ὅτι εἶναι κατὰ χρεοὶ μόνον ἐπίστευε.

Τοῦτο δὲν τὴν ἀπῆλπιζεν· ἐναγκαλιζομένη δὲ τὴν κεφαλὴν του, σπογγίζουσα τὰ δάκρυά του, ἡ ἀπλὴ ἀλλ' ἡρωικὴ αὐτὴ γυνή, ἐμπνεομένη ὑπὸ τῆς ἀπείρου πρὸς αὐτὸν ἀφοσιώσεώς της, εὔρε θερμούς παραμυθίας λόγους.

— Τί κατάστασις εἶναι αὕτη, Γεώργη μου; Στρατιώτης εἶσαι σύ; Καλὰ ἐφτωχύνουμε, ἐδυστυχῆσαμε, ἐχρεωθήκαμε. Καὶ με τοῦτο τί; Σοῦ παραπονέθηκα ἐγὼ ποτέ; Σοῦ εἶπα ποτέ πικρὸ λόγο; Τώρα μόνον γιὰ σένα, ἐπειδὴ σὲ βλέπω καὶ ὑποφέρεις τόσο, ἂν δὲν σὲ πικραίνῃ, θὰ σὲ παρακαλέσω νὰ μὴ παίξῃς πλέον. Μοῦ τὸ ὀρκίζεσαι, Γεώργη, στὰ κεφαλάκια τῶν παιδιῶν μας;

— ὦ! Ναι, Εἰρήνη. Σοῦ τὸ ὀρκίζομαι· καὶ πιστευσέ με δὲν θὰ δοκιμάσω καμμιά δυσκολία διὰ νὰ φυλάξω τὸν ὄρκον μου.

Αὕτη δέ, τὴν ὁποίαν ἡ ἀπαισία τῶν λόγων του ἔννοια διέλαθε τέλεον, ἐξηκολούθησε μετὰ πεποίθησως σθεναρᾶς, ἣν ἤντησεν ἐκ τῆς διαθεβαιώσεως τοῦ ἀνδρός της.

— Τότε μὴ ἀνησυχῇς διὰ τίποτε, Γεώργη μου. Ὅλα διορθώνονται. Θὰ πεινάσουμε, θὰ στερηθοῦμε, ἴσως γιὰ καιρὸ, ἀλλὰ θὰ σηκωθοῦμε πάλι ὀρθοί. Εἶδες ἐκεῖ; Εἶμασθε ὅλοι γεροί, δοξασμένοι νὰ ᾔναι ὁ Θεός. Λοιπὸν ξερὸ ψωμί, ὀλίγο προσφάι καὶ τὸ κέρδος θὰ ᾔναι διπλό. Θὰ μοῦ μένῃ ὅλη ἡ ἡμέρα γιὰ τὸ βελόνι, μὰ ὅλη. Ὅσο γιὰ τὴ νύχτα, εἶναι καὶ ἄλλαις δουλειαῖς νὰ μὴ κουράζωνται τὰ μάτια. Τὰ βλέπεις αὐτὰ τὰ χέρια, Γεώργη μου; Δὲν τὰ τρομάζει καμμιά δουλειά. Θὰ δουλέψω γερά· νὰ ἰδῇς. Καὶ ποῦ εἶσαι ἀκόμη!—Σὲ τρία χρόνια θὰ δουλεύῃ καὶ τὸ βελόνι τῶν κοριτσιῶν μας. — Μὰ ἐκάηκε τὸ σπῆτι μας, μὰ ἔγεινε ὅλο στάχτη, τίποτε δὲν ἀπόμεινε. Πάλι τὰ θεμέλια, ἡ γῆς μένου· ἡ δουλειά, ἡ οἰκονομία. Θὰ τὸ σηκώσουμε πάλι τὸ σπιτάκι μας, νὰ δῇς. Θὰ τὸ ξαναχτίσουμε καὶ ἄς ματόνουν τὰ δάχτυλά μας καὶ ἄς πέφτουν τὰ νύχια μας. Τότε θὰ τὸ πονοῦμε πλεῖο πολὺ· τότε θὰ ᾔναι πλεῖο γλυκεῖα ἡ εὐτυχία, γιὰτὶ πρῶτα τὴν εἴχαμε, ἔτσι νὰ ποῦμε, χάρισμα καὶ δὲν τὴν ψηφούσαμε. Νὰ δῇς, Γεώργη μου, σὲ τρία χρόνια τὸ

(!) Pulgher, Les anciennes églises byzantines. 1878.